

นิพพานในฐานะเป็นจุดหมายของการเข้าถึงความหลุดพ้น

ตามทัศนะของพุทธปรัชญา มนุษย์คือกระแสแห่งนามรูปที่มีความรู้สึกนึกคิด (Consciousness) เกิดและดับต่อเนื่องกันตลอดโดยปราศจากอัตตาที่เที่ยงแท้อยู่เบื้องหลัง ดำรงอยู่โดยมีเหตุและปัจจัย อยู่ภายใต้ลักษณะสามัญ 3 ประการ เรียกว่า ไตรลักษณ์ หรือสามัญลักษณะ คือ ความไม่เที่ยงเป็นทุกข์ และความไม่มีตัวตนอันเที่ยงแท้ นั้นครอบงำกระแสชีวิตของมนุษย์อยู่ตลอดเวลา แต่แม้ว่าทุกข์จะเป็นลักษณะประจำของชีวิต พุทธปรัชญาก็ถือว่ามนุษย์สามารถหลุดพ้นจากความทุกข์ได้ การหลุดพ้นตามทัศนะของพุทธปรัชญาเป็นไปทีละขั้น (คงจะไกลกวาดถึงในตอนต่อไป) จนขั้นสุดท้ายถึงความหลุดพ้นอย่างสิ้นเชิง เรียกว่า "นิพพาน" การศึกษาถึงนิพพานในแง่ต่าง ๆ จึงจะทำให้มีความเข้าใจถึงสภาพความหลุดพ้นตามทัศนะของพุทธปรัชญา

นิพพานในฐานะเป็นจุดหมายสูงสุดของพุทธปรัชญา

สภาพความเป็นจริงตามทัศนะของพุทธปรัชญา

สิ่งทั้งหลายที่มีอยู่สามารถแบ่งออกได้ตามสภาพที่เป็นจริง (สังขรรวม) เป็น 2 ประเภท กล่าวคือ

1. พวกที่มีสภาพที่ดำรงอยู่โดยมีปัจจัย หรือเหตุปรุงแต่ง ได้แก่สิ่งทั้งหลายในโลกที่ค้ำผ่านการเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป หรือการสลายของสังขาร ในที่นี้สังขารอาจหมายถึงสิ่งเฉพาะ เช่น กิเลส หรือร่างกาย ฯลฯ สังขารที่เป็นนามได้แก่ความคิด เพราะความคิดเป็นสิ่งที่เนื่องมาจากเหตุ และเป็นของที่ถูกรูปร่างขึ้น สิ่งทั้งหลายในประเภทนี้เรียกว่า สังขตสังขรรวม

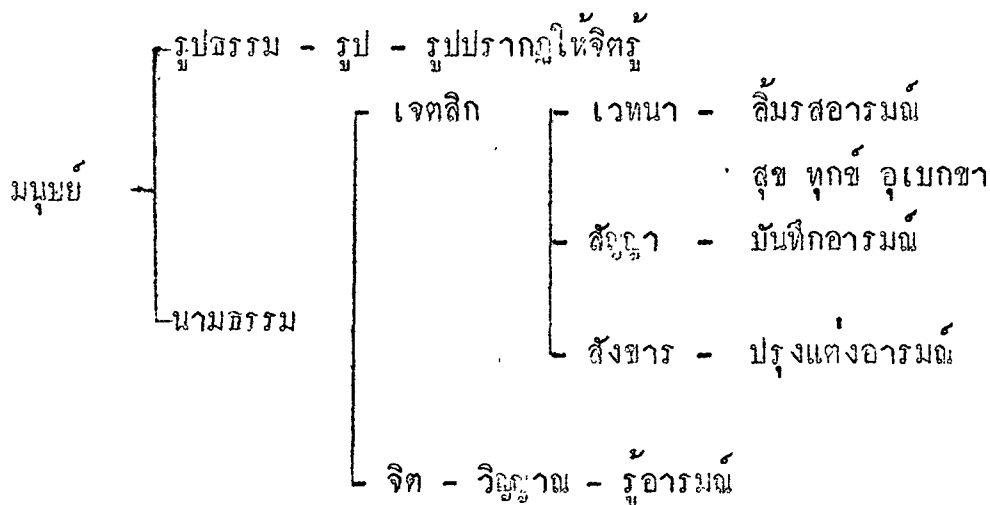
2. สภาพที่ไม่มีเหตุและปัจจัยปรุงแต่ง คือ อสังขตสังขรรวม ซึ่งได้แก่ นิพพาน เนื่องจากไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง จึงเป็นภาวะที่ไม่ต้องเปลี่ยนแปลง ดำรงอยู่ได้ตลอดกาล เป็นจริงโดยตัวเอง นับเป็นความจริงสูงสุด

เราอาจกล่าวได้ว่า จุดหมายของพุทธปรัชญา คือ การรู้ถึงนิพพาน เพราะนิพพานเป็นความเป็นจริงสูงสุด (Ultimate reality) ทางปรัชญา

สำหรับความจริงแท้ในทัศนะของพุทธปรัชญามีอยู่ 2 อย่าง คือ รูป และนาม เพราะเป็นความจริงเบื้องหลังทุกสิ่ง "ทุกสิ่งทุกอย่างที่ปรากฏ สามารถทอนลงได้เป็นรูปกับนาม ความจริงเบื้องหลังสิ่งทั้งปวง ย่อมมีแต่รูปกับนามเท่านั้น"¹

รูปธรรม หมายถึงธรรมชาติที่เปลี่ยนแปลงอยู่เสมอตามเหตุปัจจัย เช่น ความร้อน ความเย็น ฯลฯ

นามธรรม มีปรากฏอยู่ 3 ประการ ได้แก่ จิต คือสิ่งที่รับอารมณ์นึกคิด รู้ อารมณ์ เจตสิก คือ สภาพที่ประกอบจิต เกิดและดับพร้อมกับจิต เช่น ความตั้งใจ เสียใจ โกรธ เกศียศ ฯลฯ และ นิพพาน ซึ่งจะได้กล่าวถึงความหมายในตอนต่อไป

¹สมักร บวรवास, พุทธปรัชญา 25 ศตวรรษ (พิมพ์ครั้งที่ 21 พระนคร : แพร่พิทยา, 2512), หน้า 70.

²หลวงปริยญาโยควินุลย์, เรื่องเดิม, หน้า 13.

มนุษย์ก็เช่นเดียวกับสิ่งอื่น ๆ สามารถสรุปได้ความจริงแท้เพียงรูปและนาม เท่านั้น ปุตุชนคำวางอยู่โดยเหตุและปัจจัย เหตุและปัจจัยของมนุษย์ตามทัศนะของพุทธปรัชญามี 12 ชนิด ซึ่งเป็นไปอย่างสืบเนื่องเป็นวัฏจักร เรียกว่า ปฏิจสมุปบาท ปัจจัย 12 นี้ อธิบายถึงการเกิดขึ้นและเป็นไปของชีวิต ซึ่งเป็นไปตามวัฏจักรอย่างไม่มีวี่แวงสิ้นสุด

พุทธปรัชญาได้กล่าวถึงสภาพการดำรงอยู่ของสรรพสิ่งว่าเป็นไปตามสามัญลักษณะ หรือไตรลักษณ์ ซึ่งเป็นกฎธรรมชาติที่แน่นอนตัว มีมาแต่เดิมโดยไม่มีผู้ใดเปลี่ยนแปลงได้ และสามารถจะเห็นได้จากปรากฏการณ์ต่าง ๆ ทุกยุคทุกสมัยไม่ว่าจะมีผู้ที่พูดถึงหรือไม่ ดังพระพุทธเจ้าทรงยืนยันไว้ว่า

เพราะ ตถาคคอบุติขึ้นก็ตาม ไม่อุบัติขึ้นก็ตาม ชาติคุณัน
คือ ความตั้งอยู่เป็นธรรมดา ความเป็นไปตามธรรมดา
คงตั้งอยู่อย่างนั้นเอง... ตถาคคตริสฐบรธาคุณันวา
สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง... สังขารทั้งปวงเป็นทุกข...
ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา... ครั้นแล้วจึงบอกแสดง วัฏฏคติ
แห่งทั้ง เบิกเผย จำแนก ทำให้เขาใจงายว่า ธรรมทั้ง
ปวงเป็นอนัตตา¹

เราอาจสรุปได้ว่า สามัญลักษณะมี 3 ประการ คือ

1. อนิจจัง คือ ลักษณะของสิ่งทั้งหลายที่มีความเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา อยู่ในภาวะที่เป็นกระแสตามเหตุและปัจจัย เป็นไปในลักษณะที่ต่อเนื่องกันอยู่ตลอดเวลา
2. ทุกข์ คือ ลักษณะที่ทรงตัวอยู่ไม่ได้ของสังขารทั้งปวง ซึ่งแบ่งเป็น 2 ชนิด ได้แก่

- 2.1 สังขารที่ไม่มีใจครอง เช่น กิเลส ปากกา ฯลฯ เป็นทุกข์โดยลักษณะ คือ ทนอยู่ไม่ได้
- 2.2 สังขารที่มีใจครอง ได้แก่มนุษย์เป็นทุกข์โดยลักษณะที่ทนอยู่ไม่ได้

¹"อุปปาหุสฺตร" อง.ทิก. 20/576/322-3.

เช่นเดียวกับสังขารชนิดแรก และยังมีความรู้สึกทุกข์เพิ่มขึ้นด้วย เพราะมีความยึดมั่นในตัวตน เมื่อเวลาสัมพันธ์กับโลกภายนอกต้องการให้สิ่งนั้น ๆ เป็นไปดังใจ เมื่อไม่สมปรารถนาทำให้เกิดความทุกข์ หรือแม้ได้ความสุขในระดับผัสสะมากก็นำไปสู่ความทุกข์อีกด้วย เพราะติดใจในสุข ไม่ต้องการให้แปรปรวน เมื่อพบความเปลี่ยนแปลงซึ่งเป็นลักษณะเกิดขึ้นตามธรรมชาติ ทำให้เกิดความทุกข์

3. อนัตตา คือ ลักษณะที่ไม่มีตัวตน เพราะถ้าเป็นสิ่งที่มีความยึดมั่นจะคงบังคับได้ โดยตัวเองได้ มีเสรีภาพในตัวเอง แต่เนื่องจากต้องเปลี่ยนแปลงไปโดยบังคับไม่ได้ จึงไม่มีตัวตน ดังพุทธวจนะว่า "...สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา สิ่งนั้นท่านทั้งหลายพึงเห็นด้วย ปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงอย่างนี้ว่า นั่นไม่ใช่ของเรา นั่นไม่เป็นเรา นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา..."¹

สิ่งทั้งปวงในจักรวาลที่มีปัจจัยปรุงแต่ง (สังขตธรรม) ย่อมอยู่ภายใต้กฎนี้ ส่วนนิพพานซึ่งเป็นสิ่งที่ไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง มีความเป็นจริงโดยตัวเอง (อสังขตธรรม) มีความเที่ยงแท้ ปราศจากความทุกข์ ซึ่งนับได้ว่าปฏิบัติเสถียรความเป็นจริง 2 ประการแรก แต่ก็เป็นอนัตตาคอย

ความเป็นจริงตามทัศนะของพุทธปรัชญาแบ่งเป็น 2 ระดับ

1. ระดับโลกียะ

2. ระดับโลกุตระ

พุทธปรัชญามีทั้งการยอมรับและกา ปฏิเสธอัตตา แต่ทั้งอัตตาและอนัตตาในพุทธปรัชญาก็มิได้ขัดแย้งกัน เพราะจัดไว้ต่างระดับกัน ดังท่านพุทธทาสได้อธิบายไว้ว่า "...เมื่อทรงสอนศีลธรรม ก็ทรงตรัสอย่างมีสัจ มีบุคคล มีตัวตน กระทั่งมีตถาคตเอง กระทั่งสอนให้ทำบุญกุศลที่สร้างไว้ ครั้นทรงสอนปรมัตถธรรม ก็ตรัสอย่างไม่มีสัจ บุคคล

¹"อรรถกถาอภิธรรมปิฎก" ส. สท. 18/1/1.

กระทั่งทถาคคเอง มีเคลิ่งที่อาศัยกันเกิดขึ้นชั่วขณะทยอยกันไป...¹ คือ ระคับโลกียะ
ยังรับอัครา ส่วนระคับโลกุตระรับอนัคทา

เนื่องจาชีวิตนี้เป็ทุกข หากปล่อยให้เป็ไปตามัจจัยแห่งปฏิจสมุปบาทก็จะ
ประสบความทุกขอย่างไมรู้จบสิ้น จากขอเท็จจริงทั่วไป ความทุกขเป็สิ่งที่ปุณไม่คอง
การ เป็ภาวะที่ทุกคนอยากหลีกเลี่ยง พุทธปรัชญาไม้ทรรณะว่ามนุษย์สามารถพ้นทุกขได้
จึงมุ่งสอนถึงวิธีการที่ช่วยให้พ้นทุกข และเห็นว่าการกล่าวถึงความรู้ทางปรัชญาคานอื่น
เชน ก่าเนิคของโลก (Cosmology) ฯลฯ เป็สิ่งที่ป่วยการ ไมเป็ประโยชน์อย่างไร
แก่ชีวิต เพราะไมเป็ไปเพื่อความดับทุกข เมื่อหลุดพ้นจากทุกขโดยสิ้นเชิงแล้วจะอยู่ใน
สภาวะนิพพาน ซึงเป็อสังขตธรรม สามารถพ้นจากกฎกรรมชาติซึงเป็ไปตามัจจิสมุป-
บาท ได้

ในคานจริยศาสตร์ นิพพานจึงเป็มาตการสูงสุด (Summum Bonum) ในการ
ตัดสินทางศีลธรรมว่า การกระทำจะดีหรือชั่ว ถ้าการกระทำใดที่ช่วยให้เข้าใกล้นิพพาน
นั้นเป็การกระทำดี หรือถาช่วยให้เข้าไกลความหลุดพ้นมากกว่า ก็นับเป็การกระทำที่
ดีกว่า ถาไมช่วยให้เขาถึงนิพพานเลย ก็นับว่าเป็กลาง ไมดีไมชั่ว ถาทำให้ติดข้อง
ห่างจากความหลุดพ้นยิ่งซึ้นก็นับว่าเป็กรรม (การกระทำ) ชั่ว เนื่องจาพุทธปรัชญา
เป็ปรัชญาชีวิต ดังนั้นเราอาจกล่าวได้ว่า จุดหมายสูงสุดของพุทธปรัชญาไม้ไซ่เพียงความรู้
หากคือ นิพพาน ซึงเป็จุดหมายสูงสุดในการดำรงชีวิตควย

ความสำคัญของการศึกษาเรื่อง นิพพาน ในแง่ปรัชญา

การศึกษาทางปรัชญาจะช่วยให้เข้าใจถึงนิพพานได้เพียงไร ?

การศึกษาทางปรัชญาต้องอาศัยภาษาเป็เครื่องมือ พุทธปรัชญาได้วิเคราะห์
ภาษาไว้ว่า ภาษาหรือบัญญัติคือสิ่งที่เรากล่าวถึง ฐู ไซ่กัน และนำมาคิดกันอย่งนั้น ๆ

¹พุทธทาส ภิกขุ, ปฏิจสมุปบาทคืออะไร (พระนคร: สำนักพิมพ์ธรรมยุธา,
2514), หน้า 6.

เป็นความจริงที่เราหมายร่วมกัน เนื่องจากพุทธปรัชญาอาศัยภาษาหรือบัญญัติ เป็นเครื่องมือ บ่งถึงเนื่อความหรือความเป็นจริง แต่ความเป็นจริงมีอยู่หลายระดับด้วยกัน ซึ่งอาจจะ ไขว้เขวกันได้ พุทธปรัชญาได้เห็นความสำคัญของปัญหานี้ จึงได้อธิบายอย่างละเอียด โดยแบ่งบัญญัติออกเป็น 2 ประเภทใหญ่ ๆ ดังนี้

- 1. อัตถบัญญัติ
- 2. สัทบัญญัติ

อัตถบัญญัติ คือการสมมุติที่มีความหมายรูสิ่งที่มีลักษณะต่าง ๆ (ชื่อ) (คน) (ตัว) ส่วน สัทบัญญัติ คือชื่อหรือนามของสิ่งต่าง ๆ ทั้งที่เป็น อัตถบัญญัติและปรมัตถ คน, สัตว์

พุทธปรัชญาได้แยกความเป็นจริงออกเป็น 2 ระดับด้วยกัน คือ

- 1. ความจริงที่คนเรายึดถือกันอยู่ตามปกติ และได้ใช้เป็นที่หมายรูสืบต่อกัน

มา ก็คือ บัญญัติ หรือภาษา เป็นความเป็นจริง โดยสมมุติ เรียกว่า สมมุติสัจจะ

- 2. ความเป็นจริงตามสภาวะ เรียกว่า ปรมัตถสัจจะ หรือสัจจธรรม

จากการวิเคราะห์ภาษานี้ช่วยให้สามารถ เข้าใจถึงสภาพที่เป็นจริง (สัจจธรรม) ได้บ้าง และสามารถช่วยให้ละความยึดมั่นในบัญญัติได้ เช่น เมื่อได้รู้ว่า "คน" เป็น อัตถบัญญัติ มีความจริงเบื้องหลังคือ การประชุมของชั้น 5 อันเป็นปรมัตถ จะเห็นว่า การยึดมั่นในตัวคน "ของคน" เป็นสิ่งที่เป็นไปได้เพราะความเข้าใจผิด

ตามทัศนะของพุทธปรัชญา การเข้าใจถึงสภาพความเป็นจริงโดยใช้ภาษาเป็น เครื่องมือนั้น ไม่สามารถรู้ความจริง ๆ ได้โดยองแท้ แม้จะคิดอย่างลึกซึ้งสักเท่าใดว่า สิ่งใดสิ่งหนึ่งหรือ รรพยัญชนะนั้นแทนอยู่ เป็นอย่างไร แม้จะมีภาพประกอบอรรพยัญชนะนั้น ความรูัจริงก็ยังไม่เกิด เพราะเรายังไม่ได้ประสบสภาวะของจริงที่อรรพยัญชนะนั้นแทน อยู่ เปรียบเหมือนไม่สามารถอธิบายให้คนตาบอดรู้ถึงสีเหลืองอันใด การอธิบายเกี่ยวกับ "นิพพาน" ก็ฉนั้น

¹ สมักร บุราวาส, เรื่องเกม, หน้า 68-81.

การเข้าใจโดยอภัยภาษา สามารถทำให้รู้ได้แก่ 2 ระดับ¹ เท่านั้น คือ

1. สุตมยปัญญา ไคแกปัญญาที่ได้จากการศึกษา อ่าน ฟัง ทางโลกได้แก่ ความรู้ในวิชาต่าง ๆ ที่เรียนจากสถานศึกษา ส่วนทางธรรมได้แก่ปริยัติธรรม หรือการศึกษาใหม่มีความรู้เกี่ยวกับคำสอนของพุทธศาสนาที่มีอยู่ในพระไตรปิฎกและปกรณ์อื่น ๆ

2. จินตามยปัญญา ไคแกปัญญาที่ได้จากการไตร่ตรอง คิด หาเหตุผลจากสุตมยปัญญา และจากขอเท็จจริงที่ไคประสบด้วยตนเองบ้าง ในทางโลกได้แกปัญญาที่เกิดจากการคิดค้นทฤษฎีต่าง ๆ ทางวิชาการ การวินิจฉัยคดี การเขียน พุทโถ้วาที ส่วนทางธรรมได้แก่ การคิดหาเหตุผลในข้อธรรมต่าง ๆ เช่น คิดว่ารูปที่กำลังเห็นอยู่ กำลังจะเปลี่ยนแปลงไปเป็นต้น ทั้งนี้โดยทราบวารูปต่าง ๆ ย่อมมีลักษณะ 3 ประการ คือ อนิจจัง, ทุกขัง, อนัตตา การคิดจากกฎหรือทฤษฎีที่เราทราบมาอยู่ในประเภทจินตามยปัญญาทั้งสิ้น เครื่องมือของปัญญานี้ก็ไคแก่ ตรรกวิทยา

ส่วนความรู้ตามความมุ่งหมายของพุทธปัญญานั้น เป็นความรู้ตามสภาวะเป็นจริง คือรูถึงรูป นาม หรือ จิต เจตสิก รูป นิพพาน จึงจะนับว่าเป็นปัญญาที่แท้จริง ปัญญานี้จะเกิดขึ้นไคโดยการเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน เรียกว่า ภาวนามยปัญญา ไคแก่การที่เห็นธรรม เช่น ระหว่างการเจริญวิปัสสนา เห็นการเกิดและการดับของรูป นาม เห็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เป็นต้น การเห็นนี้เป็นการเห็นเองโดยไม่มีไครบอก คือเห็นสภาวะต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในกายด้วยความรู้สึกล เป็นการหยั่งรู้ ผู้ที่ไม่เคยปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน จึงไคมีความรู้อย่างแท้จริงตามความมุ่งหมายของพุทธศาสนา หากสามารถรู้แกขึ้นจินตามยปัญญาที่ไคศาสนาเป็นเครื่องมือเท่านั้น ดังความในไตรปิฎกว่า "ธรรมที่เราบรรคุนั้นแลสิกลเห็นได้เป็นธรรมสงบ ประณีต อันความตรึกลยังไม่ถึง² ตามทัศนะของพุทธปรัชญา การปฏิบัติธรรม

4/

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 76-81.

² "ปาสราสีสูตร," ม.ม. 12/321/266-7.

เป็นหนทางเดียวที่จะช่วยให้เข้าถึงความหลุดพ้นได้ และโคเสนอวิธีปฏิบัติไว้ในธรรมข้อที่เรียกว่า อริยสัจ

ประโยชน์ของการใช้ภาษาอธิบายถึงนิพพาน

ภาษาเป็นสื่อความหมายที่จำเป็นของมนุษย์ และเป็นเครื่องมือในการคิดใคร่-
 ทรง การที่จะคิดถึงสิ่งหนึ่งจำเป็นต้องมีสิ่งแทน นิพพานก็เช่นกัน เป็นการสมมุติขึ้น
 แทนสิ่ง ๆ หนึ่ง ถ้าปราศจากคำเสียแล้ว เราก็ไม่สามารถจะสื่อความหมายหรือนึก
 พิจารณาถึงได้

จริงอยู่ที่เราไม่สามารถจะเข้าถึงหรือรู้ถึงนิพพานได้โดยใช้ภาษาเป็นเครื่องมือ
 แต่การศึกษาโดยใช้ภาษาเป็นทางช่วยก่อให้เกิดศรัทธาขึ้นได้ เพราะพุทธปรัชญา เป็น
 ปรัชญาที่วิเคราะห์ความเป็นจริงจากปรากฏการณ์ เมื่อเราเห็นว่าเป็นจริงตามประสบ-
 การณ์จึงทำให้เกิดความเลื่อมใสและศรัทธา และนำไปสู่ความเชื่อมั่นในสิ่งที่นอกเหนือ
 จากประสบการณ์ของตน เพราะเห็นว่าไม่มีทางใดก็กว่าที่จะพ้นทุกข์ได้ นำไปสู่การ
 ทดลองปฏิบัติทดสอบดูว่าความจริงขั้นต่อไปนั้นจะมีจริงตามที่พุทธปรัชญากล่าวอ้างไว้หรือไม่
 ซึ่งนับว่าเป็นเหตุหนึ่งที่สามารถจูงใจเข้าปฏิบัติธรรม และอาจถึงความหลุดพ้นได้

การจัดประเภท พุทธปรัชญา ตามเนื้อหาและวิธีการ

การจัดประเภททางปรัชญา โดยอาศัยเนื้อหาและวิธีการของพุทธปรัชญาจะช่วย
 ให้สามารถ เปรียบเทียบกับทัศนะความเป็นจริงทางปรัชญาอื่น ๆ ก่อให้เกิดความเข้าใจ
 เกี่ยวกับนิพพาน ซึ่งเป็นอภิมะสัจจะ (Ultimate Reality) ของพุทธปรัชญาให้ดีขึ้น

เนื้อหาของพุทธปรัชญาเป็นสัจนิยมเชิงปฏิบัติการ (Realism, Pragmatism)¹
 มิใช่จิตนิยมที่เชื่อว่าจิตมีความเป็นจริงอย่างเดียว หรือสสารนิยมที่เชื่อว่าความเป็นจริงแท้

¹Edward Conze, Buddhism : Its Essence and Development

คือ สสารเท่านั้น หากเป็นปรัชญาที่วิเคราะห์ถึงปรากฏการณ์ทั้งหมดที่มีอยู่ คือ กล่าวถึงสภาพที่เป็นจริง (สัจธรรม) ว่า ทุกสิ่งมีความเป็นจริง เบื้องหลังคือ รูป-นาม

ส่วนวิธีการแสดงความเห็นของพุทธปรัชญา เข้าลักษณะ Dialectic¹ ซึ่งเป็นตรรกศาสตร์แบบหนึ่ง เชื่อว่าถ้าเราคิดอะไรให้ถี่ถ้วนลึกซึ้งดีพอแล้วจะพบข้อความที่ขัดแย้งข้อความก่อนหน้านี้ไปเรื่อย ก็มีผู้กล่าวไว้ว่า "ตามทางพุทธปรัชญา กฎเกณฑ์ธรรมคาของตรรกวิทยาจะถูกละทิ้งเพื่อสิ่งที่เรียกว่า เสรีภาพแห่งจิตซึ่งอยู่นเหนือกว่ากฎของตรรกศาสตร์ และการนำเอาความคิดของสิ่งสูงสุดเข้ามา ได้ทำให้ค่ากล่าวที่ขัดแย้งกันในตัวเองเป็นสิ่งที่ถูกต้องได้"² พุทธปรัชญาจัดอยู่ในประเภทปฏิบัตินิยม (Pragmatism) เห็นคุณค่าของกาปฏิบัติคือ คุณค่าของความคิดนั้นอาจตัดสินได้โดยการดูว่าท่านจะทำอะไรกับความคิดนั้นไบบ้าง ใ้ใช้การตัดสินโดยคุณภาพของชีวิตที่เป็นผลมาจากความคิดนั้นอีกทีหนึ่ง "ณ ที่ใดเราพบว่ามึประจักษ์พยานแห่งคุณสมบัติ เช่น การละวาง ความเมตตา ความยึดมั่นในธรรมโดยสงบ ฯลฯ เราก็มักจะเชื่อว่า "ปรัชญา" ที่อยู่เบื้องหลังทัศนคตินั้นย่อมมีความดี"³ พุทธปรัชญาจึง เป็น ปฏิบัตินิยมเชิงตรรกวิทยาไคอะเล็กติก

เนื่องจากนิพพานเป็นสิ่งที่เป็นความจริงที่อยู่นเหนือกฎธรรมชาติทั่วไป ซึ่งต้องใช้วิธีการเข้าถึง นอกเหนือจากตรรกวิทยา และต้องยอมรับว่าการโต้เถียงถึงเรื่องนี้เป็นไปได้ในระดับหนึ่งเท่านั้น และในระดับนี้การนิยามถึง "นิพพาน" ก็ยังนับว่ามีประโยชน์หนึ่ง เพื่อความเข้าใจเพิ่มขึ้นเกี่ยวกับนิพพานอันเป็นภาวะทางจิต จึงควรนำมาเปรียบเทียบและศึกษาในทำนองจิตวิทยาด้วย

¹Ibid., p. 17.

²Ibid., p. 18.

³Ibid., p. 26.

นิพพานในแง่ของจิตวิทยา

นักจิตวิทยาทุกคนหากมีความรู้ทางภาษาศาสตร์อย่างแตกฉานและได้ศึกษาถึงหลักธรรมของพุทธศาสนา ย่อมจะพบความความตื่นตะลึงที่ศจรรยว่า สัจธรรมเหล่านั้นเต็มไปด้วยปรัชญาทางจิตวิทยามากกว่าที่จะพบได้ในศาสนาอื่น ๆ และเป็นคำสั่งสอนที่เปิดเผยอย่างกว้างขวางให้ทุกคนที่สนใจพิสูจนหาความจริงได้คอยตนเองทั้งในแง่ของจิตใจ ความรู้สึก และแง่ของวิทยาศาสตร์สมัยใหม่ทั่ว ๆ ไปด้วย

การศึกษานิพพานในแง่ของจิตวิทยา เป็นไปได้

"นักจิตวิทยาจะเข้าใจความหมายของนิพพานได้ง่ายกว่าบุคคลธรรมดา ถ้าเขาสามารถรู้ภาษาศาสตร์อย่างลึกซึ้ง จะทำให้เขามีความหวังมากขึ้นที่จะเข้าใจโดยองแท้ และทำอะไรบางอย่างบางอย่างได้ อนึ่ง หากเขามีความสนใจในเรื่องของนิพพานจริง ๆ อยากทราบว่านิพพานหมายความว่าอย่างไร เขาก็อาจตั้งคำถามให้กับตัวเองได้ว่า : ข้าพเจ้าจะเข้าใจได้ลึกซึ้งแค่ไหน จากพื้นฐานความรู้ทางจิตวิทยาของข้าพเจ้าในเรื่องของนิพพาน แม้นิพพานอาจไม่ใช่ทฤษฎีที่ยอมรับทางจิตวิทยา แต่ก็อาจมีเรื่องทางจิตหลายแง่หลายมุม หรือภาวะการต่าง ๆ หรือผลที่ปรากฏตามมาเกี่ยวข้องกับนิพพานอยู่มาก... จิตมนุษย์ไม่มีการเปลี่ยนแปลงมาก แต่วิธีการแสดงออกต่างหากที่เปลี่ยนไป ฉะนั้นจะไม่เป็นการน่าสนใจหรือที่จะพยายามเข้าใจและแสดงออกประสพการณ์เก่าแก่ในภาษาหรือคำพูดสมัยใหม่ และยิ่งไปกว่านั้นจิตวิทยาสมัยใหม่ได้ช่วยให้เกิดวิวัฒนาการแห่งคำที่มีความหมายต่าง ๆ รวมทั้งให้คำนิยามในความหมายของคำเหล่านั้นด้วย และเป็นไปได้ที่กิจกรรมวิธีเหล่านั้นจะช่วยให้เราได้ศึกษาหาความจริงอย่าง เช่น เรื่องนิพพานนี้"¹

นิพพานเป็นภาวะทางจิตและเป็นเป้าหมายขั้นสูงสุดตามพุทธปรัชญา สุขภาพจิตก็เป็นเอนกประสงค์ขั้นสูงสุดของจิตวิทยา ฉะนั้นจึงสามารถยืนยันได้ว่า จิตวิทยาและ

¹Rune Johansson, The Psychology of Nirvana (London: George Allen and Unwin Ltd., 1969), p. 11.

พุทธศาสนาเป็นเรื่องที่สอดคล้องกัน เปรียบเทียบกันได้ และไม่มีอะไรขัดแย้งกันเลย

✓ นิพพาน ตามความหมายของพุทธศาสนา คือ การดับสิ้นปัญหาอันยุ่งยากสลับซับซ้อน ทั้งหมดของชีวิตมนุษย์ ปัญหาต่าง ๆ เหล่านี้พอสรุปได้ว่าเป็นเรื่องของความทุกข์เป็นส่วนใหญ่ และเป็นสิ่งที่มนุษย์ทุกรูปทุกนามต้องประสบเป็นประจำ การพบถึงมันจะทำให้เราเข้าใจนิพพานได้ดียิ่งขึ้น

ปัญหาต่าง ๆ เหล่านี้ตามแนวพุทธปรัชญาพอสรุปได้สั้น ๆ เป็นกฎแห่งความจริง เรียกว่า "ไตรลักษณ์" กล่าวคือ ทุกสิ่งทุกอย่างในโลกนี้เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ทั้งสิ้น หมายความว่า ชีวิตทุกชีวิตในโลกนี้ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่มีตัวตนคงอยู่อย่างแท้จริง ความไม่เที่ยงของชีวิตคือมีเกิด แก่ เจ็บ และตาย กันทุกรูปทุกนาม ส่วนความทุกข์นั้นมีมากกว่าความสุข จริงอยู่ความสุขย่อมมีแน่นอน แต่มันมักจะนำไปสู่ความทุกข์ยิ่งขึ้นเสมอ มันไม่ใช่ความสุขที่ยั่งยืนและไม่ว่าให้เกิดความพอใจอย่างสูงสุด อย่างเช่นคนมั่งมีทรัพย์สินเงินทองมหาศาลก็ยังมีทุกข์ กลัวจะถูกลัก ถูกฉ้อ หรือถูกลักตัวไปเรียกค่าไถ่ ทั้ง ๆ ที่ความมั่งมีนั้นสามารถจะซื้อความสุขทุกอย่างได้ แต่กลับป้องกันความทุกข์ใจบางขณะไม่ได้ไม่ ส่วนอนัตตาหมายถึงการไม่มีตัวตนที่แน่นอน ไม่คงอยู่ ย่อมแตกสลายไปในที่สุด แม้แต่ตัวของเราเองก็ไม่ใช่ของเรา ต้องเปลี่ยนแปลงและเน่าเปื่อยไปไม่วันใดวันหนึ่ง พุทธปรัชญาจึงมุ่งให้มนุษย์รู้จักพิจารณาความจริงในกฎแห่งไตรลักษณ์นี้ นี่ก็เป็นจิตวิทยาอันหนึ่งที่ทำให้เราปลงตกในชีวิตของเราได้ แม้เพียงสังขารกรรมเบื้องต้นแค่นี้ก็สามารถช่วยให้เราคลายความทุกข์และความวิตกกังวลไปได้มากแล้ว ในฐานะเป็นมนุษย์ปุถุชนธรรมดา ไม่ต้องถึงขั้นเป็นพระอรหันต์เลย

ส่วนหลักธรรมคำสั่งสอนอีกมากมายก็เช่นกัน ล้วนเป็นสังขารกรรมที่จะพาผู้ปฏิบัติให้บรรลู่ถึงความเป็นพระอรหันต์ได้ แม้เป็นฆราวาสก็ตาม

พุทธปรัชญามีทัศนะเกี่ยวกับความจริงที่สำคัญอย่างหนึ่งคือ เรื่องกฎแห่งกรรม ชีวิตทุกชีวิตในจักรวาลนี้ต้องมีการเวียนว่ายตายเกิด และกรรม (การกระทำ) เป็นตัวที่ทำให้ทุกชีวิตต้องเกิดอีก ไม่ว่าจะเกิดเป็นสัตว์ประเภทใดก็ตาม หรือเกิดเป็นมนุษย์ใหม่ก็ดียิ่งที่สุดแล้วแต่วิบากกรรมของผู้นั้นทั้งสิ้น

สงก

①

นิพพานหรืออีกนัยหนึ่งคือ การหลุดพ้นอย่างสิ้นเชิงจากทุกสิ่งทุกอย่าง ทั้งรูปธรรมนามธรรม เป็นการดับไปจากโลกนี้โดยไม่มี การเกิดอีก ในแง่ของจิตวิทยา นิพพานคือ ความว่างเปล่าหรือการหยุดความรู้สึกทุกอย่างทั้งส่วนผิวดัน ๆ ที่เป็นไปทางประสาทสัมผัส และส่วนลึกคือ จิต และรวมทั้งการหยุดของวิญญาณ

(2)

ฉะนั้น ทุกขั้นตอนในการฝึกตนให้เกิดศีล สมาธิ ปัญญา เพื่อหวังมรรคผลจนถึงนิพพานนั้น ขบวนการกระทำต่าง ๆ เกี่ยวข้องตลอดเวลากับจิตวิทยาทั้งสิ้น มนุษย์ธรรมดา ย่อมมีกิเลสควบกันทั้งสิ้น เป็นต้นว่า โภคะ (ความโลภ) โทษะ (ความโกรธ) และโมหะ (ความมัวเมาลุ่มหลง) 3 อย่างนี้จัดว่าเป็นกิเลสที่ยึดอยู่ในจิตใจของมนุษย์ทุกคน การละเสียได้โดยสิ้นเชิงในกิเลสเหล่านี้ทำได้จากกรรมวิธีฝึกจิตให้เข้าใจในสังขารธรรม โดยการปฏิบัติตนตามแนวทางสมถกรรมฐาน และวิปัสสนากรรมฐาน หรือทำความเข้าใจอย่างใดอย่างหนึ่งจนจิตเกิดสมาธิและปัญญาชั้นโลกุตตระ (โลกุตตรปัญญา) จนบรรลุนิพพานเป็นอรหันต์ และเข้าถึงนิพพานเป็นขั้นสุดท้าย

พุทธศาสนามีทัศนะว่า นิพพานเป็นภาวะแห่งความสุขสูงสุด และไม่มีอะไรจะสุขเหนือกว่านิพพานอีกแล้ว ความสุขหรือความทุกข์ทางจิตวิทยาเรียกว่าความรู้สึก (Feeling) ฉะนั้นเมื่อพูดถึงนิพพานในแง่ของจิตวิทยา หมายความว่าผู้เข้าถึงนิพพาน ปลอดภัยจากความทุกข์ทั้งหลายทั้งมวลก็คือผู้ที่มีแต่ความสุขนั่นเอง ส่วนอารมณ์ (Emotion) เป็นอีกภาวะหนึ่งของจิตใจ หมายถึงความโกรธ ความเกลียด ความกลัว ความกระวนกระวายใจ ความวิตก ความดีใจ ความพิสวาท ความรัก อารมณ์ที่ไม่ดีต่าง ๆ ของมนุษย์ที่เป็นปัจจัยนำไปสู่ความไม่มีความสุขคือความทุกข์นั่นเอง ฉะนั้นผู้ที่ถึงนิพพานจะต้องปราศจากอารมณ์ที่นำไปสู่ความทุกข์ทั้งหลายด้วย

3

กล่าวโดยสรุป ความสุขของนิพพานนั้นเป็นความสุขอันสงบ เยือกเย็น ไม่ใช่ยินดีหรือรู้สึกสุขตามแบบความสุขธรรมดาในโลก แต่เป็นความสุขพิเศษที่เกิดขึ้นเมื่อความทุกข์และสาเหตุที่ทำให้เกิดทุกข์ดับไปโดยสิ้นเชิง ดังนั้นนิพพานในแง่ของอารมณ์ (Emotion) และความรู้สึก (Feeling) หรือโดยส่วนรวมในแง่ของจิตวิทยา หมายถึงความสุข ความสงบ ความแน่วแน่มั่นคง ไม่หวั่นไหว ความเยือกเย็น การละพยศ การปล่อยวาง และ

4

ความเมตตากรุณา เมื่อเราพูดถึงจิตของผู้ที่บรรลุนิพพาน เราต้องนึกถึงความรู้สึกต่าง ๆ ที่ผู้นั้นไม่ยินดียินร้ายและไม่ยึดมั่นในตัวตน แต่พระอรหันต์แม่จะหมดสิ้นแล้วซึ่งกิเลสทั้งหลาย ทั้งปวงอันเป็นเหตุแห่งทุกข์ ก็ยังคงมีความรู้สึกต่าง ๆ ทางกายอยู่

จะอธิบายได้แค่ไหนอย่างไร ในแง่ของจิตวิทยา

นิพพาน เป็นภาวะอย่างหนึ่งซึ่งอาจอยู่ภายใต้แวกวงของการเปลี่ยนแปลงหลายอย่าง¹

✓ 1. ในด้านการแปรสภาพ (Transformation Sphere) นิพพานไม่ใช่เป็นภาวะธรรมชาติอย่างหนึ่งของมนุษย์ แต่เป็นผลของการเปลี่ยนแปลงอันนามหัตศจรรยอย่างหนึ่งเสมอ เป็นภาวะบางอย่างทางจิตที่จะต้องบรรลุโดยการปฏิบัติ ผีกถวยสมาธิและปัญญาอันหนักหน่วง แน่วแน่ และเพียรกล้า เช่นเดียวกับทุกสิ่งยกมเกิดขึ้นตามกฎของเหตุและผล (Eausal Laws) การปฏิบัติจนบรรลุนิพพานก็เป็นกรรมวิธีของเหตุและผลเช่นเดียวกัน

โดยการแปรสภาพเป็นส่วนสำคัญและเป็นรากฐานของการบรรลุถึงนิพพาน จิต (Citta) จะถูกแปรสภาพ จิตที่แปรสภาพไปแล้วคือ นิพพาน ซึ่งเป็นภาวะชั้นสูงสุดของจิตที่ความตองการและอารมณ์ทุกอย่างหมดสิ้นสูญหายไป เป็นภาวะความสุขอันสงบ เยือกเย็น และเกิดปัญญาแจ่มเห็นจริงภายในตัวเองโดยสมบูรณ์ เป็นภาวะของความวางเปล่าภายใน ซึ่งกิเลส ตัณหา และความไม่มั่นใจทุกอย่างสูญไปหมด พฤติกรรมทางศีลธรรมกลายเป็นธรรมชาติอันดับสองของผู้นั้น และทัศนคติที่มีต่อผู้อื่นคือความเป็นมิตร การรับรู้ และการปล่อยวาง

การแปรสภาพของจิตเช่นนี้ เป็นการทำลายกิเลสตัณหาทั้งหมดของจิตใจ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง กามตัณหา และอวิชชา ให้ไม่มีความหมายและกำสั่น

¹Ibid., pp. 131-137.

ประการที่สอง นิพพาน หมายถึงการหลุดพ้น และไม่มี การเวียนว่ายตายเกิดอีก
นั่นคือ

✓ 2. ในค่านการเวียนว่ายตายเกิด (Rebirth Sphere) ซึ่งเป็นทฤษฎีทาง
พุทธศาสนา มนุษย์ทุกคนจะต้องมีการเวียนว่ายตายเกิดตามกฎแห่งกรรม แต่ผู้ที่บรรลุ
นิพพานแล้ว วงจรของการเวียนว่ายตายเกิดจะถูกตัดขาด ในแง่ของจิตวิทยา การ
เปลี่ยนแปลงเช่นนี้เป็นทฤษฎีที่เหนือธรรมชาติ (Transcendent Theory) แต่บางสิ่ง
บางอย่างของทฤษฎีนี้ก็พอจะเข้าใจได้ เพราะวากฎแห่งกรรมเป็นไป โดยสื่อของวิญญาณ
(Consciousness) อันนี้้นำเราไปสู่แวควงอย่างี่สาม

3. ในค่านของวิญญาณหรือความรูสำนึก

เนื่องจากนิพพานเป็นภาวะของความสุข ความสงบ และความมั่นคงทางจิตใจ เป็นเรื่อง
ของปัญญาที่แจ่ม เห็นจริงจากความทุกข์ของชีวิตทุกสิ่งทุกอย่าง และการต่อสู้เพื่อดับทุกข์
จนกระทั่งรู้วิธีการโดยกระต้นหัน และวิญญาณหรือความรูสำนึกก็ไ้แปรสภาพทันที เปลี่ยน
เป็นสงบ เยือกเย็น ตั้งอยู่ และหมกทุกข์

บางครั้งนิพพานก็ได้รับคำอธิบายว่าเป็น "การหยุด" ของวิญญาณ ซึ่งมีความ-
หมายอย่างเดียวกันกับ "ความสงบ เยือกเย็น" และ "ความว่างเปล่า" ในนิพพาน
วิญญาณกลายเป็นความสงบ ปราศจากสิ่งรบกวน เนื่องจากสังขารมีความบริสุทธิ์ และ
วิญญาณหยุดการเพิ่ม เติมกรรม ความรู้สึกทางกายไม่นำไปสู่อารมณ์และความอยากอีก
ต่อไป เมื่อกิเลสตัณหาและกรรม (การกระทำ) ไม่ก็ต่าง ๆ หยุดแล้ว การเวียนว่าย
ตายเกิดก็จะมีอีกต่อไปในภพหน้า ทางค่านจิตวิทยา เราได้พยายามอธิบายปรากฏ-
การณ์อันนี้ในลักษณะของการพิจารณาเหตุภายในตัวของเราเอง ตัณหาคือความอยากที่
นำไปสู่ความไม่มีสิ้นสุด ความเร้าร้อนของอารมณ์และความไม่สงบของจิตใจ ความอยาก
เป็นสาเหตุหนึ่งที่สำคัญของจิต และการติดแน่นอยู่กับชีวิต เป็นประสบการณ์ของมนุษย์ที่จะนำ
ไปสู่ชีวิตใหม่ตลอดเวลา

ตามปกติ วิญญาณนำเอาพลังต่าง ๆ คัดไปสู่ชีวิตใหม่ด้วย และก่อให้เกิดตัวตน
ใหม่ขึ้นมา แต่ถ้า "วิญญาณ" มี "ความสงบ" "หยุดแล้ว" ก็จะไม่ไหลไปอีกไม่ได้ แต่จะ

(5)

(6)

อยู่หนึ่ง กงทน ไม่เปลี่ยนแปลง วิญญาณเป็นกระแสของความรู้สำนึกที่แตกต่างกันมากมาย ฉะนั้นจึงมีผลคือจิตหรือเป็นเพียงชื่อเรียกง่าย ๆ ของกิจกรรมทางจิต (Citta Sankhara) ในนิพพาน วิญญาณหยุด และจิตตั้งมั่นอยู่เป็นอิสระ บุคคลผู้บรรลุนิพพานไม่ได้ คิดถึงนิพพานอยู่เสมอตลอดเวลา ความรู้สึกภายนอก (Surface Consciousness) ของเขายังคงทำงานตามปกติอยู่

4. ในคานอภิปรัชญา มีการกล่าวถึงในสองลักษณะ

ลักษณะแรก โดยบรรยายนิพพานว่า เป็นการดำรงอยู่ในอีกภาวะหนึ่งต่างไปจากภพนี้ ภายนอก สังสารวัฏ (Samsara) เป็นภาวะที่ตรงกันข้ามกับสภาวะในโลกเราอย่างสิ้นเชิง ซึ่งความไม่บริสุทธิ์ผุดผ่องทั้งหลายอย่างที่เราเห็นและมีอยู่ในโลกนี้จะไม่พบเลย: ไม่มีทั้งโลกนี้หรือโลกหน้า หรือทั้งสองโลกรวมกัน หรือพระจันทร์และพระอาทิตย์ การอธิบายนิพพานแบบนี้หมายถึงการหยุดของวิญญาณของพระอรหันต์ การประสบโลกกึ่งกล่าวอาจกระทำได้โดยการนั่งสมาธิจนกระทั่งกายทิพย์ออกไปพบเหมือนของจริงที่เดียว

มีลักษณะการของนิพพานอีกแบบหนึ่งที่เกี่ยวข้องอย่างมากในการปฏิบัติความเพียรแบบทำสมาธิจิตบรรลุเป็นขั้น ๆ ไปจนถึงขั้นโลกุตระปัญญา - ปัญญาที่รู้แจ้งเห็นจริงเหนือโลกแบบการตรัสรู้พระสัมมาสัมโพธิญาณของพระพุทธเจ้า และเมื่อเสด็จดับขันธแล้วเรียกว่า เข้าสู่พระปรินิพพาน

การปฏิบัติตนจนถึงขั้นพระอรหันต์และนิพพานในที่สุดนั้น เป็นอีกวิธีการหนึ่งที่พระอรหันต์ได้กระทำโดยการนั่งวิปัสณากรรมฐาน ตามแบบค่างของพระพุทธเจ้า เราเรียกแวงวงของการปฏิบัติเช่นนี้ว่า แวงวงของการทำสมาธิ (Meditation Sphere)

ปัญหาของพระพุทธเจ้าเป็นเรื่องสภาวะของมนุษย์ที่ประสบอยู่เป็นประจำวัน กล่าวคือ ความทุกข์ ความไม่เที่ยงของชีวิต กรรม และการเวียนว่ายตายเกิด การดับทุกข์ และการหยุดสาเหตุแห่งทุกข์ทั้งหลายเพื่อนำไปสู่ชีวิตใหม่ เป็นเป้าหมายของพระพุทธองค์ ถึงแม้ว่าเป้าหมายนี้จะอยู่เหนือความรู้ของจิตวิทยา วิธีการทางพุทธปรัชญาตั้งแต่คนจนถึงขั้นสุดท้ายเป็นสิ่งซึ่งเราเข้าใจได้ว่าเป็นเรื่องของความชำนาญ ความเพียร และเกี่ยวกับจิตวิทยาโดยแท้ : นิพพาน เป็นความจริง (สัจจะ) ทางจิตวิทยาเป็นส่วนใหญ่ นิพพานสามารถจะเปรียบเทียบกับหลักการทางจิตวิทยาสมัยใหม่ได้เป็นอย่างดี ภาวะ

สมบูรณ์ที่สุด ตามความคิดของจิตวิทยาสมัยใหม่คือ สุขภาพจิตนั่นเอง ตรงกับความหมายทางพุทธปรัชญาว่า นิพพาน คือความสุขสงบทางจิต

พระครูจันทโรภาส

สุขภาพจิต มีคำนิยามหลายอย่าง อาร์.บี. แคทเทล¹ ให้คำอธิบายว่า มีคุณลักษณะพิเศษของบุคคลที่สุขสมบูรณ์ทางจิตอยู่ 3 ประการ

1. การปรับตน (Adaptation) นั่นคือการทำตัวให้ดำรงชีวิตอยู่ได้โดยการ ก) ทำตัวให้เข้ากับความต้องการทางศีลธรรมธรรมคำทั่ว ๆ ไป และ ข) การทำตัวให้เข้ากับกายของตนและสังคมของโลก ให้โอกาสที่จะมีชีวิตรอดอยู่ในโลกนี้ได้ด้วยความมั่นใจของตนเองและของสังคมที่เขาถูกลูกค้ำอยู่

2. การปรับจิตใจให้เข้ารูป (Adjustment) นั่นคือ ทำจิตใจไม่ให้เกิดการขัดแย้งภายใน ผู้ที่ปราศจากการขัดแย้งทางจิตใจภายในจะเสียพลังงานน้อยลงให้แก่กรรมดังดี และความกตเวทิต่างอารมณ์ ผู้นั้นจะเป็นผู้ที่มีจิตใจมั่นคงไม่หวั่นไหว และทนทานสูงต่อความกระทบกระเทือนทางอารมณ์และจิตใจ เขาจะมีความรู้สึกเป็นสุขและไม่เกรงเครียด

3. การรวมกันเข้าเป็นอันเดียว (Integration) นั่นคือ การทำจิตใจให้ผสมผสานกลมกลืนเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันได้ในเรื่องของคุณค่าและวัตถุประสงค์ต่าง ๆ ผู้ที่มีจิตใจสุขสมบูรณ์ย่อมมีเป้าหมายแน่นอนอย่างหนึ่ง หรือเป้าหมายที่รวมกันได้คือกลุ่มหนึ่ง และเขาสามารถจะกระทำมันให้สำเร็จได้ไม่ว่าจะเป็นระยะเวลาอันยาวนานสักเพียงใด

เมื่อเปรียบเทียบหลักการของสุขภาพจิตตามที่ยอมรับกันทางวิทยาศาสตร์ของจิตวิทยาสมัยใหม่กับนิพพาน เราสามารถพบการเข้าใจที่เป็นแบบเดียวกัน และมีการแตกต่างกันที่สำคัญ ๆ หลายอย่าง

1. (ก) เกี่ยวกับการตัดแปลงแก้ไขตัวเองให้อยู่ในศีลธรรมอันดีงามตามปกติธรรมคำทั่ว ๆ ไปนั้นเหมือนกันมาก อย่างไรก็ตาม พุทธปรัชญาเน้นความสำคัญของศีลธรรมกว่าจิตแพทย์สมัยใหม่มาก

(ข) ในปัจจุบันการปรับสังคมให้เข้ารูปเข้ารอย เราถือว่าเป็นสิ่งสำคัญมาก สังคมถือว่าสำคัญกว่าส่วนตัว งานชั้นปฐมของแต่ละบุคคลคือการแสวงหาทางเข้าไปด้วย

¹Cattell, R. B., Personality (New York: Mcgrawhill, 1950 pp. 261-264.

²Ibid. pp. 135-137.

ในสังคม และพยายามทำประโยชน์ให้สังคมด้วย แต่พุทธปรัชญาแตกต่างออกไป การกระทำตัวเองให้เจริญเท่านั้นเป็นสิ่งสำคัญ และนิพพานหมายถึงการเป็นอิสระ หลุดพ้นของตนเองจากสังคมของมนุษย์ ความสามัคคีของกลุ่มชนในสังคมเป็นสิ่งพึงปรารถนา แต่การแยกตัวเองจากสังคมไปสู่ความสงบเงียบและอยู่โดยลำพังโดดเดี่ยวตามป่าเขา เป็นอุดมคติที่เหนือกว่า ถึงกระนั้นภิกษุก็มีใจว่าจะเป็นผู้ที่ไม่มีสังคมเสมอไป ทศนคติของภิกษุจะต้องมีความเปี่ยมมิตรและช่วยเหลือเกื้อกูลบุคคลทั่วโลก แทนผลของสังคมและเศรษฐกิจ ไม่อยู่ในความคิดของภิกษุโดยสิ้นเชิง ชีวิตของภิกษุมิได้มุ่งให้สืบพืชพันธุ์อีกต่อไป การปฏิบัติของภิกษุมีลักษณะไปในทางเก็บตัวเงียบอยู่คนเดียว ซึ่งตามแบบฉบับของสังคมสมัยใหม่ถือว่ามิใช่สภาพจิตที่ดี

2. (ก) ทั้งนิพพาน และสภาพจิตที่ดี ควรจะทำให้มนุษย์มีความสุขและพอใจเบื้องหลังของความรู้สึกอันนี้เหมือนกันหมด เช่น การที่จำรรณาตัวเอง ที่วิภาดาตัวเองให้ถูกต้องตรงกับสภาพความเป็นจริง ความรู้สึกในความสำเร็จและความพอใจในสิ่งที่ตนมีอยู่

(ข) การทำจิตใจให้ปลอดโปร่งปราศจากความขัดแย้งภายในเหมือนกันทั้งสองอย่าง

(ค) อารมณ์อันมั่นคงของชีวิตก็เป็นสิ่งพึงประสงค์ตรงกันในหลักของพุทธศาสนา และจิตวิทยาสมัยใหม่ อารมณ์อันรุนแรงและความต้องการอย่างมากมาย (โลก) ไม่ควรจะมีอยู่ในคนที่มีสภาพจิตดี แต่พลังผลักดันที่เป็นสิ่งจูงใจก็ไม่ควรจะขาดหายไป เช่นเดียวกัน จะต้องมีมั่นคง เทียบ และมีสมดุลงกันดี - พุทธศาสนายังสอนไกลกว่านั้น พระพุทธเจ้าทรงสอนให้ "ดับ" อารมณ์ และความอยากทั้งหมด พระอรหันต์ควรจะมี "ความต้องการน้อยที่สุด"

3. บุคลิกลักษณะของพระอรหันต์เต็มไปด้วยการสำรวจ สงบ และเยือกเย็น เป็นผู้มีจิตใจเข้มแข็ง เกิดเดี่ยว และปราศจากกิเลสตัณหาทั้งปวง มิได้กระทำเพื่อให้เห็นความสำคัญของตัวท่าน เพราะท่านได้พิจารณาแล้วถึงการไม่มีตัวตน แต่ก็ยังมีชีวิตอยู่ได้และประพฤติปฏิบัติเหมือนคนธรรมดาคนหนึ่ง สติปัญญาของท่านเต็มไปด้วยความอิสระ

และมีประสิทธิภาพอย่างยิ่ง ท่านช่วยเหลือเพื่อนมนุษย์ได้มาก ท่านอาจพอใจใน "ความสวยงาม" แต่ท่านก็มีใจ "สนใจ" ต่อสิ่งนั้น เพราะไม่ติดข้องแล้ว บุคลิกลักษณะเหล่านี้เราจะพบได้ยากในปุถุชนธรรมดา นี่คือการแตกต่างกันมากอย่างหนึ่งระหว่างนิพพานกับสุขภาพจิต พุทธศาสนาสอนให้คนเรารู้จักพิจารณาตัวกระทำโดยอิสระมากกว่าจิตแพทย์สมัยใหม่ เพราะหลักธรรมคำสั่งสอนอันเป็นสัจจะของพระพุทธองค์ทำให้คุณค่าเน้นตามถึงความสุขสงบทางจิตใจและความมั่นคง ส่วนสุขภาพจิตของจิตเวชวิทยาสสมัยใหม่สร้างความสมคุลย์แคบ ๆ ระหว่างสิ่งที่ตรงกันข้ามกัน เช่น ความเห็นแก่ตัว และความไม่เห็นแก่ตัว การยึดถือ และการปล่อยวาง ความทะยานอยาก และการบังคับตัวเอง ความสำเร็จ และความสุภาพอ่อนโยน สิ่งที่ตรงกันข้ามกันนั้นเป็นสิ่งสำคัญ แต่ทั้งสองสิ่งสามารถจะทำให้ถึงจุดสมคุลย์กันได้เท่านั้น ซึ่งมักจะนำไปสู่การขัดแย้งกันง่ายที่สุด ฉะนั้นความ
 — เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันเกี่ยวกับของจิตใจที่แท้จริงของคนธรรมดาจึงยากที่จะกระทำให้นั่นคงอยู่ได้
 กล่าวโดยสรุป ถึงแม้ว่าเราจะพบสิ่งที่เหมือนกันอย่างมากระหว่างนิพพานกับการยอมรับในสุขภาพจิตของวิทยาศาสตร์สมัยใหม่ แต่การแตกต่างกันก็มีมากกว่า เพราะว่ามันเป็นการแสดงออกของปรัชญาที่แตกต่างกันมากจริง ๆ นักจิตวิทยาเน้นเรื่องของสังคม ความสำเร็จ และประสิทธิภาพของบุคคลในโลกนี้ และการกระทำที่ไม่มีวันหยุด พุทธศาสนาเน้นถึงการพิจารณาตนเองจนถึงขั้นเกิดปัญญา คัมภีร์ เลสท์ค้นหาทั้งปวง มีความมั่นคงแน่นอนในจิตใจ รวมทั้งมีคุลย์ภาพด้วย

หลักคำสอนเรื่องนิพพานในปรมัตถ์

ความหมายศัพท์ของนิพพาน

✓ คำว่า "นิพพาน" ตามศัพท์แยกออกได้เป็นสองส่วน คือ นิ + วาน 'นิ'
 แปลว่า พ้น 'วาน' แปลว่า ธรรมที่เป็นเครื่องเกี่ยวโยงไว้ หมายถึง ตัณหา เมื่อรวมกัน

จึงเห็นว่า พนจากคันทา¹

พุทธปรัชญาอธิบายถึงนิพพานใน 2 แง่ คือ

ก. แง่ปฏิฐาน Control คืออธิบายว่าเป็นเช่นไร โดยบอกลักษณะของสิ่ง
นั้น ดังโคลงกล่าวในพระไตรปิฎกดังนี้

นิพพานเป็นสิ่งที่มียู่แน่นอน

...ธรรมชาติไม่เกิดแล้ว ไม่เป็นแล้ว อันปัจจัยกระทำไม่
ไคแล้วปรุ้งแคงไม่ไคแล้วมียู่ ... ถ้าธรรมชาติไม่เกิดแล้ว ไม่
เป็นแล้วอันปัจจัยกระทำไม่ไคแล้ว ปรุ้งแคงไม่ไคแล้ว จักไม่ไค
มียู่แล้วไคร การสลัดออกซึ่งธรรมชาติที่เกิดแล้ว เป็นแล้ว อัน
ปัจจัยกระทำแล้วปรุ้งแคงแล้ว จะไม่พึงปรากฏในโลกนี้เลย...
เพราะธรรมชาติอื่นไม่เกิดแล้วเป็นหลัก อันปัจจัยกระทำไม่ไค
แล้ว ปรุ้งแคงไม่ไคแล้วมียู่ ฉะนั้น การสลัดออกซึ่งธรรมชาติ
ที่เกิดแล้ว ... จึงปรากฏ ๖²

สิ่งนั้นสามารถพบได้ในกายนี้ "...เราย่อมบัญญัติโลก เหตุเกิดแห่งโลก ความ
ดับแห่งโลก และปฏิบัติให้ถึงความดับแห่งโลก ในอรรถาพจน์มีประมาณว่าหนึ่ง มีสัญญา มี
ใจนี้เท่านั้น ๖"³

¹ พระสังฆมณฑลชกิกะ- ชัมมาจาริยะ, ปรมัตถโชติกะแปล หลักสูตรอภิธรรมิกะตรี :
จิต เจตสิก รูป นิพพาน (พระนคร : โรงพิมพ์ไพศาลวิทยา, 2509), หน้า 161.

² "นิพพานสูตรที่ 3" ชุ.อ. 25/160/176.

³ "โรหิตัสสูตรที่ 1" อง. จตุฎก. 21/45/57.

นิพพานเป็นความสงบแห่งสังขาร "...นั้นสงบจริง นั้นประณีตจริง คือ ธรรมเป็นที่สงบสังขารทั้งปวง ความสละคืนอุปธิทั้งปวง ความสิ้นค้นหา ความดับ นิพพาน..."¹

นิพพานเป็นสิ่งที่ประเสริฐที่สุด "...ผู้ทั้งหลายย่อมกล่าวนิพพานว่าเป็นธรรมอย่างยิ่ง..."² "...สังขตธรรมก็ดี อสังขตธรรมก็ดี มีประมาณเท่าใด วิราคะ คือ ธรรมที่บันเทาความเมา นำเสี้ยซึ่งความระหาย ถอนขึ้นด้วยศีลซึ่งอาลัย ศักซึ่งวิญญูะ ดันไปแห่งศเหา ล้นกำหนด ดับ นิพพาน บัณฑิตกล่าวว่าเลิศกว่าสังขตธรรม และอสังขตธรรมเหล่านั้น..."³

นิพพานเป็นสุขอย่างยิ่ง สุขในที่นี้หมายถึงอันติสุข ไม่ใช่ใดก็สุข
 ...ไฟเสมออุคควยราคะไม่มี โทมเสมออุคควยโทสะไม่มี ทุกข์
 เช่น ควณขันธไม่มี สุขยิ่งกว่าความสงบ (นิพพาน) ก็ไม่มี ความ
 ทิว เป็นโรคอย่างยิ่ง สังขารเป็นทุกข์อย่างยิ่ง บัณฑิตทราบ
 เนื้อความนี้ความความเป็นจริงและด้วยอุททำไหแจง ซึ่งนิพพาน
 เพราะนิพพานเป็นสุขอย่างยิ่ง..."⁴

นิพพานเป็นธรรมที่เป็นอมตะ (เป็นสิ่งที่ไม่ตาย ไม่เปลี่ยนแปลง) สัจจะ
 (ความจริง) นุญณะ (ของละเอียด) สุกุทตสะ (เห็นได้ยากอย่างยิ่ง) ฐวะ (ของ
 ยั่งยืน) อปโลกินะ (เป้าหมาย) สันตะ (สิ่งสงบระงับ) ปณีตะ (สิ่งประณีต) สีวะ
 (สิ่งที่เย็น) เขมะ (ที่เกษม) อัจจริยะ (สิ่งนำอัศจรรย์) สุทธิ (สิ่งบริสุทธิ์) มุคตติ

¹"วากนสูตร," อง. นวก. 23/240/391.

²"คาถาธรรมบท," ชุ.ธ. 25/24/33.

³คปสาทสูตร," ชุ.อิติ. 25/270/277

⁴"คาถาธรรมบท," ชุ.ธ. 25/25/35

(ความพ้น) เละละ (ที่ซ่อน) ทาณะ (ที่ป้องกัน) สรณะ (ที่พึ่ง) ปรายณะ (ที่สุดทาง)¹

✓ ข. แง่ปฏิเสธ (Negative) คือบอกว่ามีลักษณะไม่เป็นเช่นไร นับว่าช่วยให้ความรู้เกี่ยวกับนิพพานค้ำย เพราะยืนยันว่าไม่เป็นอย่างไรบ้าง ดังได้กล่าวอธิบายไว้ในพระไตรปิฎกว่า

นิพพานมีลักษณะต่างจากการปรากฏของสิ่งอื่น ๆ ไม่มีลักษณะของสรรพสิ่งที่จะเหมือนลักษณะของนิพพาน

...ธรรมชาติที่รู้แจ้ง ไม่มีใครรู้ได้ ไม่มีที่สุด แจ่มใส โดยประการทั้งปวง ปะริวิชาตุ อาโปวิชาตุ เตโชวิชาตุ และวาโยวิชาตุ ย่อมตั้งอยู่ไม่ใคร่ในธรรมชาตินี้

✓ อุปาทนรูปที่ยาวและสั้น ละเอียดยุและหยาบ ที่งามและไม่งาม ย่อมตั้งอยู่ไม่ใคร่ในธรรมชาตินี้

นามและรูปย่อมดับไม่มีเหลือในธรรมชาตินี้

เพราะวิญญาณดับ นามและรูปนั้นย่อมดับไม่มีเหลือในธรรมชาตินี้...²

นิพพานเป็นสิ่งที่ปราศจากค้นหาและอุปาทานเพราะขจัดอวิชชาเสียได้

✓ ...ภิกษุละอวิชชาได้แล้ว วิชชาเกิดขึ้นแล้ว ในกาลนั้น ภิกษุนั้นก็ไม่ทำกรรมเป็นบุญ ไม่ทำกรรมเป็นบาป ไม่ทำกรรมเป็นเอนธุชา เพราะดำรงอวิชชาเสีย เพราะมีวิชชาเกิดขึ้น เมื่อไม่ทำ เมื่อไม่คิด ก็ไม่ถือมันอะไร ๆ ในโลก เมื่อไม่ถือมัน ก็ไม่สะคุงกั่ว เมื่อไม่สะคุงกั่ว ก็ปรีนิพพาน...³

✗

¹ ส.สท. 18/732,722,724,725,727,723,731,733,734,735,737,744,745,747,720/396-401.

² "แก้วกฐสูตรที่ 1," ที.สี 9/350/373.

³ "ปริวิมังสนสูตร," ส.นิ. 16/192/91.

นิพพานเป็นภาวะที่พ้นจากรูป อรูป สุข และทุกข์ตามลักษณะที่มีในโลก

...ดิน น้ำ ไฟ และลม ย่อมไม่หยั่งลงในนิพพานธาตุใด ใน
นิพพานธาตุนั้น คาวทั้งหลาทย่อมไม่สว่าง พระอาทิตย์ย่อม
ไม่ปรากฏ พระจันทร์ย่อมไม่สว่าง ความมืดย่อมไม่มี¹ ก็
เมื่อใดที่พรหมณ์เชื่อว่า เป็นมุนีเพราะรู (สัจจะ 4) รูแล้วควย
ตน เมื่อนั้น พรหมณ์ย่อมหลุดพ้นจากรูปและอรูป จากสุขและ
ทุกข์¹

นิพพานไม่มีตัวตนอยู่ในการรับรู้

...เมื่อเห็น จัก เป็นสักว่าเห็น เมื่อฟังจัก เป็นสักว่าฟัง
เมื่อทราบจัก เป็นสักว่าทราบ เมื่อรูแจจจัก เป็นสักว่ารูแจจ
... ในกาลใด ... เมื่อท่านเห็นจัก เป็นสักว่าเห็น เมื่อ
ฟังจัก เป็นสักว่าฟัง เมื่อทราบจัก เป็นสักว่าทราบ เมื่อรู
แจจจัก เป็นสักว่ารูแจจ ในกาลนั้น ท่านย่อมไม่มี ในกาลใด
ท่านไม่มี ในกาลนั้น ท่านย่อมไม่มีในโลกนี้ ย่อมไม่มีในโลก
หน้า ย่อมไม่มีในระหว่างโลกทั้งสอง นี้แลเป็นที่สุดแห่งทุกข์²

นิพพานเป็นสภาพที่ไม่มีการลดลงหรือเพิ่มขึ้น เพราะ เป็นสภาพที่ไม่สามารถ
เปลี่ยนแปลงได้ "...แม้ภิกษุเป็นอันมากจะปรินิพพาน ครอบอุปาติเสสนิพพานธาตุ นิพพาน
ธาตุก็มีไต่ปรากฏว่าพร้อมหรือเต็มควยประการนั้น..."³

นิพพานไม่ใช่สิ่งใด ๆ ในจักรวาล

...อายตนะนั้นมีอยู่ ดิน น้ำ ไฟ ลม อากาสนัญญายตนะ
วิฤฒาณัญญายตนะ อวกิญจัญญายตนะ เวนสัจญานาสัจญาย-
ตนะ โลกนี้ โลกหน้า พระจันทร์และพระอาทิตย์ทั้งสอง

¹"โพธิวรรค," ชุ.อ. 25/50/72-3.

²"พาหิยสูตร," ชุ.อ. 25/49/71.

³"อุโปสถสูตร," ชุ.อ. 25/118/135.

✓ ย่อมไม่มีอายคนนั้น... เราย่อมไม่กลัวซึ่งอายคนนั้นว่า
เป็นการมา เป็นการไป เป็นการตั้งอยู่ เป็นถาวรจตุ เป็น
การอุปบัติ อายคนนั้นหาที่พึ่งอาศัยมิได้ มิได้เป็นไป หา
อารมณ์มิได้ นี่แล เป็นที่สุดแห่งทุกข์¹

นิพพานเป็นสภาพที่ปราศจากความมัวเมา ความกระหาย ความอาลัย การ
เวียนว่ายตายเกิด (ตามปฏิจจนูปบาท) ตัณหา ความกำหนัด และกิเลส

✓ ...สังขตธรรมก็ดี อสังขตธรรมก็ดี มีประมาณเท่าใด
วิราคะ คือ ขรุขระเป็นที่บรรเทาความเมา นำเสียซึ่งความ
ระหาย ถอนขึ้นด้วยดี ซึ่งอาลัย คัดซึ่งวัฏฏะ สิ้นไปแห่ง
ตัณหา สิ้นกำหนัด คัม นิพพาน บัดนี้ตกลงว่า เลิศกว่า
สังขตธรรมและอสังขตธรรมเหล่านั้น...²

✓ นิพพานเป็นสภาวะที่ปราศจากความกังวล ความยึดมั่น "...ธรรมชาติไม่มี
เครื่องกังวล ไม่มีความดีความชั่ว นี่เป็นที่พึ่ง หาใช่ออย่างอื่นไม่ เรากล่าวที่พึ่งอันเป็นที่สิ้นไป
แห่งชราและมรณะว่า นิพพาน..."³

✓ นิพพานเป็นสภาพที่ปราศจากราคะ โทสะ โมหะ "...ความกำจักราคะ
ความกำจัทโทสะ ความกำจัทโมหะ นี่เป็นชื่อแห่งนิพพานธาตุ เพราะเหตุนี้ จึงเรียกว่า
ธรรมเป็นที่สิ้นอาสวะ"⁴

นิพพานเป็นสภาวะที่เรียกว่า อนาสวะ (ไม่มีอาสวะ) อชัชชระ (ของที่
ไม่ล่าสมัย) อนิหัสสนะ (ไม่แสดงตัว) นิปปปัญจะ (ไม่ดวงไว้ในโลกนี้) อนีติกัมมะ

¹ "นิพพานสูตร," ขุ.อ. 25/158/175.

² "ปสาทสูตร," ขุ.อิติ. 25/270/277.

³ "กัมมปัญจาทิ 10," ขุ.สุ. 25/434/487.

⁴ "ภิกขุสูตร," ส.ม. 19/31/8.

(ธรรมที่ไม่มีเสียด) อภยาปัชณะ (สิ่งที่ไม่เบียดเบียนสัตว์) อนาลยะ (สิ่งที่ไม่
อาลัย)¹

นิพพานไม่มีที่ค้างอยู่ เปรียบเหมือนไฟ คิงพระนาคเสนอธิบายว่า

...โอกาสเป็นที่ค้างแห่งนิพพานไม่มี แต่นิพพานนั้นมีอยู่...

✓ ธรรมคาไฟ ย่อมมีอยู่ โอกาสที่ค้างของไฟนั้น ย่อมไม่มี บุคคล
✓ สู้ไม่สองอันเขาแล้ว ย่อมใดไฟฉนใด นิพพานมีอยู่ โอกาส
ที่ค้างของนิพพานย่อมไม่มี บุคคลปฏิบัติชอบแล้ว ย่อมกระทำ
ไฟแจ้งจึงนิพพาน โดยโยนิโสมนสัการ ฉนนัน...²

✓ X เมื่อนิพพานปรากฏ จะหมดความสงสัย เกิดความกระจ่างและความรอบรู้อันแท้
จริง "...ธรรมชาติที่รู้แจ้ง ไม่มีใครชี้ได้ ไม่มีที่สุด แจ่มใสโดยประการทั้งปวง..."³

สรุปลักษณะสำคัญของนิพพาน⁴

ปกติ หมายความว่า สภาวะธรรมชนิดหนึ่งที่เราถึงได้ มีอยู่โดยเฉพาะ ไม่เกี่ยวข้องกับ
หรืออาศัยกับสังขตธรรม เป็นหนึ่ง

อจุตม์ หมายความว่า ไม่มีความเกิด จึงไม่มีความตายด้วย เพราะความตาย
จะมีได้ก็ต้องมีความเกิด เมื่อไม่มีความเกิดความตายก็มีไม่ได้ นับว่าเป็นธรรมที่ไม่ตาย

อจุตม์ หมายความว่า พ้นจากขั้น 5 ที่ดับไปแล้วในอดีต และขั้น 5 ที่จะเกิด
ขึ้นในอนาคต เมื่อไม่มีอดีตและอนาคตแล้ว ปัจจุบันย่อมไม่มีด้วย เพราะขั้น 5 ปัจจุบัน
เป็นอนาคตของขั้น 5 ที่ล่วงไปแล้ว และจะเป็นอดีตของขั้น 5 ในอนาคต ลักษณะเช่นนี้

¹ ส.สพ. 18/721, 726, 729, 730, 740, 742, 746/397-401.

² มหามกุฏราชวิทยาลัย, มิลินทปัญญาฉบับแปล (พระนคร: 2515), หน้า 548.

³ "แก้วกฐสูตร," ที.สี. 9/350/373.

⁴ พระสังฆมณฑล, ธัมมาจริยะ, เรื่องเดิม, หน้า 161.

เรียกว่ากาลวิมุติ คือพ้นจากกาลทั้งสาม และชั้นวิมุติคือ พ้นจากชั้นนี้ทั้ง 5

อสังขติ หมายความว่า เป็นธรรมที่ไม่ได้ถูกปรุงแต่งด้วยปัจจัย 4 ได้แก่ กรรม จิต อุกุ อาหาร จึงเรียกว่าอสังขตธรรม

อนุตฺตร หมายความว่า เป็นธรรมที่ประเสริฐยิ่ง ไม่มีธรรมอื่นที่จะประเสริฐ ยิ่งกว่า

✓ ประเภทของนิพพาน

ตามนัยแห่งพุทธปรัชญา เราจะเห็นได้ว่านิพพานอาจแบ่งประเภทได้ในหลายแบบ¹ กล่าวคือ

✓ นิพพานมีหนึ่ง หมายถึง เมื่อกล่าวโดยสภาวะลักษณะ นิพพานมีอย่างเดียว คือ สันติลักษณะ หมายถึง สงบจากกิเลส และันธ์ 5 ทั้งหมด ซึ่งเป็นสภาวะเมื่อประิณิพพาน

✓ ไปแล้ว

นิพพานมีสอง ตามปริยายแห่งเหตุ (การอุปจารนัย) ตามนัยอภิธรรม พระไตรปิฎกได้อธิบายไว้ว่า "...นิพพานธาตุมี 2 อย่าง คือ สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ และอนุปาทิเสสนิพพานธาตุ..."²

1. ลักษณะของสอุปาทิเสสนิพพาน ได้มีการกล่าวไว้ ดังนี้

"...ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เป็นพระอรหันต์ซึ่งขาดพญ อยุ่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ปลงภาระระลงไ้แล้ว มีประโยชน์ของตนบรรลุแล้ว สัจฺยในภพนี้สิ้นรอบแล้ว หลุดพ้นแล้ว เพราะรู้โดยชอบ ภิกษุนั้นยอมเสวยอารมณ์ ทั้งที่พึงใจและไม่พึงใจ

¹ พระสังฆัมมโชติกะ ชัมมาจริยะ, ปรหมัตตโชติกะ... หน้า 164-5.

² ชุ. อิติ. 25/222/231.

³ ชุ. อิติ. 25/222/231.

✓ ยังเสวยสุขและทุกข์อยู่ เพราะความว่าอินุทรีย์ 5 เหล่าใด เป็นธรรมชาติไม่บุบสลาย อินุทรีย์ 5 เหล่านั้นของเขายังตั้งอยู่นั้นเทียว... ความสิ้นไปแห่งรากะ ความสิ้นไปแห่งโทสะ ความสิ้นไปแห่งโมหะของภิกษุ นั้น เราเรียกว่า สอุปาทิเสสนิพพานธาตุฯ

หมายถึงนิพพานที่เป็นไปกับกับชั้น 5 คือ วิบากและกัมมัชฌรูปที่เหลือจากกิเลสทั้งหลาย เป็นนิพพานของพระอรหันต์ที่ยังมีชีวิตอยู่

2. ลักษณะแห่งอุปาทิเสสนิพพาน ได้มีการกล่าวไว้ดังนี้

✓ ...ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เป็นพระอรหันต์ที่อุทสาพ อยู่จบพรหมจรรย์ ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ปองการละงใจแล้ว มีประโยชน์ของคุณอันบรรลุดแล้ว มีสังโยชน์ในภพสิ้นรอบแล้ว หลุดพ้นแล้ว เพราะรู้โดยชอบ เวทนาทั้งปวงในอสังขารนั้นและของภิกษุ นั้น เป็นธรรมชาติอันกิเลสทั้งหลาย มีตัดหาเป็นตนให้เพสิดเพสิดมิได้แล้ว จัก(คัม)เย็น ...เราเรียกว่า อุปาทิเสสนิพพานธาตุฯ¹

หมายถึงนิพพานที่ไม่มีชั้น 5 คือ วิบากและกัมมัชฌรูปเหลืออยู่ เป็นนิพพานของพระอรหันต์ที่ปรินิพพานแล้ว

✓ นิพพานมีสาม ในลักษณะพิเศษ ดังนี้

1. สุธัญญตนิพพาน หมายความว่า ภาวะของนิพพานนั้นสูญสิ้นจากกิเลสและชั้น 5 (ปรินิพพาน)
2. อนิมิตตนิพพาน หมายความว่า นิพพานไม่มีนิมิต เครื่องหมาย รูปร่าง สันฐาน สีสรร ใดๆเลย
3. ออุปนิหัตตนิพพาน หมายความว่า ภาวะของนิพพานไม่มีอารมณ์ที่น่าปรารถนาค่ายโลกะ และไม่มีศัณหาที่เป็นตัวต้องการอยู่ในนิพพานนั้น แม้นิพพานจะต้องเกิดอยู่กับบุคคล แต่ก็ไม่ได้เกิดอยู่ภายในบุคคล หากเป็นธรรมภายนอกแก่ส่วนเดียว

¹ช. อิติ. 25/222/231.